

KS. FRANCISZEK WOLNIK

CHARAKTERYSTYCZNE CECHY ŚREDNIOWIECZNEJ LITURGII (NYSKICH) BOŻOGROBCÓW

1. Bożogrobcy, Kanonicy Regularni Stróże Świętego Grobu w Jerozolimie¹

W czasie pierwszej wyprawy krzyżowej, po zdobyciu przez krzyżowców Jerozolimy w 1099 r., przy tamtejszym sanktuarium Grobu Chrystusa powstała grupa kanoników prowadzących życie wspólne. Pierwotnie było to zgrupowanie duchownych i rycerzy złączonych ideą uświęcenia kultu sprawowanego w świątyni Grobu Chrystusa, a także potrzebą zapewnienia porządku i bezpieczeństwa pielgrzymów odwiedzających Ziemię Świętą. Wspólnota ta w 1114 r. przyjęła zasady reguły św. Augustyna jako fundament wspólnotowego życia, a także nową nazwę: Stróże Świętego Grobu Jerozolimskiego (*Custodes Sanctissimi Sepulchri Hierosolymitani*)². Zgromadzenie kanoników zostało zatwierdzenie przez papieża Kaliksta II w 1122 r., ponownie przez Honoriusza II w 1128 r. i przez Celestyna II w 1143 r.³

Kanonicy Stróże Świętego Grobu w 1163 r. sprowadzeni zostali do Polski przez uczestnika krucjaty do Ziemi Świętej, Jakśę z Miechowa⁴, do bogato uposażonego przez fundatora klasztoru w Miechowie. W 1239 r. kanonicy z podwójnym czerwonym krzyżem zakładają klasztor w Nysie⁵, następnie w innych śląskich miastach:

¹ Bożogrobcy: *Fratres Cruciferi Dominici Sepulchri Hierosolymitani*; *Fratres Canonici Regulares Custodes Sanctissimi Sepulchri Hierosolymitani*; „Zakonnicy podwójnego krzyża”; „miechowici”; „Stróże Grobu Jerozolimskiego”

² M. TOBIASZ, *Bożogrobcy w Miechowie*, NP 17 (1963), s. 5–6.

³ J. DUCHNIEWSKI, *Bożogrobcy*, EK 2, s. 878–879.

⁴ Por. J. BAZYDŁO, *Jakśa z Miechowa*, EK 7, s. 699–700; Z. PIŁAT, *Fundator i fundacja klasztoru bożogrobców w Miechowie*, w: M. AFFEK (red.), *Bożogrobcy w Polsce*, Miechów–Warszawa 1999, s. 11.

⁵ O bożogrobcach w Nysie zob.: W HERRMANN, *Zur Geschichte der Neisser Kreuzherren vom Orden der regulierten Chorherren und Wächter des Heiligen Grabes zu Jerusalem mit dem doppelten roten Kreuz*, Breslau 1938; J. KĘBŁOWSKI, *Nysa*, Wrocław 1972, s. 138–173; A. MAJEWSKI, *Zakony męskie w diecezji wrocławskiej do czasów pruskiej sekularyzacji w 1810 r.*, Warszawa 1991, (mps w Bibliotece ATK), s. 68–70; K. PAWLIK, *Dzieła sztuki w klasztorze bożogrobców nyskich w początkach XIX wieku*, RTSO 12 (1987), s. 311–320; K. DOLA, *Rękopisy bożogrobców nyskich (śląskich) z ostatniej ćwierci XVII wieku*, ABMK 61 (1992), s. 51–82; R. SKRZYNIARZ, *Dyplomy pergaminowe zakonu bożogrobców w zbiorach Archiwów Państwowych w Polsce*, ABMK 65 (1996), s. 401–423; F. WOLNIK, *Tajemnica krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, RTSO 16 (1996), s. 289–312; TENZE, *Święci w zabytkach liturgicznych nyskich bożogrobców*, w: J. KOPIEC, N. WIDOK (red.), *Człowiek i Kościół w dziejach. Księga Pamiątkowa dedykowana Księdzu Profesorowi Kazimierzowi Doli z okazji 65. rocznicy urodzin*, (Opolska Biblioteka Teologiczna 34), Opole 1999, s. 147–165.

w Bytomiu ok. 1250 r., w Raciborzu w 1295 r., w Dzierżoniowie w 1315 r. i w Ząbkowicach Śląskich ok. 1319 r. Organizacyjnie śląskie klasztory bożogrobców i prowadzone przez nich szpitale do ok. 1335 r. podporządkowane były prepozytowi z Miechowa, w I poł. XIV w. przeszły pod zarząd opactwa św. Piotra i Pawła w Pradze, a od 1420 r. dom w Nysie stał się siedzibą prepozyta generalnego⁶

2. Ryt Kościoła Grobu Chrystusa

W średniowieczu życie liturgiczne w poszczególnych wspólnotach zakonnych było bardzo różnorodne i bogate. Bożogrobcy, jako Stróże Bożego Grobu, posiadali własną liturgię zwaną Rytem Kościoła Grobu Chrystusa (*Ritus Ecclesiae Dominici Sepulcri Hierosolymitani*). Był to ryt jerozolimsko-rzymsko-galijski, pochodzący z centralnej Francji, przystosowany do zwyczajów jerozolimskich⁷ Charakterystycznymi cechami Rytu Kościoła Grobu Chrystusa były: praktyka śpiewania responsorium większego w niesporach, tzw. *versus sacerdotalis* między *matutinum* a laudesami oraz szereg procesji do miejsc świętych w Jerozolimie, a w kościołach zakonnych poza Jerozolimą — do kaplic symbolizujących miejsca związane z życiem Chrystusa⁸.

Po trydenckiej reformie liturgii, na podstawie bulli papieża Piusa V z 9 lipca 1568 r. bożogrobcy przyjęli *Brewiarz rzymski*, zachowując oficja własne zakonu.

3. *Liber Ordinarius* i inne księgi liturgiczne zachowane z nyskiego konwentu bożogrobców

W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu⁹ zachowały się księgi liturgiczne z dawnego klasztoru nyskich bożogrobców, będące cennym źródłem do badań nad liturgią tego konwentu.

BUWr I Q 175: *Liber Ordinarius*

Księga należąca do grupy *Liber Ordinarius*¹⁰, chociaż nie była bezpośrednio wykorzystywana w czasie sprawowania liturgii, jest najważniejszym źródłem do

⁶ K. DOLA, *Dzieje Kościoła na Śląsku*, cz. I: *Średniowiecze*, Opole 1996, s. 104.

⁷ H. PIWOŃSKI, *Bożogrobcy. Liturgia*, EK 2, s. 881.

⁸ TENŻE, *Liturgia wielkanocna u bożogrobców w Miechowie*, RTK 16 (1969), z. 4, s. 93–102.

⁹ Dalej: BUWr.

¹⁰ W literaturze przedmiotu brak jest jednolitej terminologii określającej tego rodzaju księgi. Jako synonimów używa się określeń: *Agenda*, *Agendarum liber*, *Ordo*, *Ordo divini officii*, *Liber Ordinarius*, *Ordines*, *Ordinarium*, *Rubrica*, *Rituale*, a kodeksy zakonne często nazywane były *Liber usuum*, *Liber consuetudines*. Współcześnie dąży się do ujednoczenia terminologii i przyjęcia nazwy *Liber Ordinarius*, por. E. FOLEY, *The „Libri Ordinarii”: An introduction*, EL 102 (1988), s. 129–137; TENŻE, *Paris. Bibliothéque Mozarine 526, the First Ordinary of the Royal Abbey of St.-Denis in France: An Edition and*

badania nad średniowieczną liturgią. Kodeksy te o charakterze prawno-liturgicznym zawierały w sobie incipity tekstów liturgicznych, a przede wszystkim szczegółowe przepisy, które należało zachować przy celebrowaniu liturgii. *Liber Ordinarius* nyskich bożogrobców dotychczas pozostał prawie niezauważony przez badaczy średniowiecznej liturgii¹¹

Rękopis pochodzi z klasztoru bożogrobców w Nysie. Proweniencję tę potwierdza nota na przedniej wyklejce kodeksu: *Conventus Cruciferorum cum duplici rubea Cruce Nissensis*, podwójny krzyż bożogrobców pojawiający się na kartach kodeksu oraz liczne cechy charakterystyczne dla średniowiecznej liturgii bożogrobców, a szczególnie werset śpiewany u Bożego Grobu *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro*.

Księga powstała w pierwszej połowie XIV w.¹², zawiera 133 pergaminowe karty o wymiarach 25 cm x 16,5 cm. Karty 81v-82v i 131v-132v pozostają niezapisane. Kodeks oprawiony jest w deski pokryte ciemnobrązową skórą, ozdobiony jest ornamentem liniowym ślepo tłoczonym, posiada metalowe okucia i ślady po klamrach.

Liber Ordinarius nyskich bożogrobców zawiera: kalendarz (k. 1r-6v)¹³, *proprium de tempore* rozpoczynające się od święta dedykacji kościoła (k. 7r), *proprium de sanctis* (k. 83r-129r) oraz *commune sanctorum* (k. 129v-131r), zawierające wspólne oficja: o jednej świętej, o jednym wyznawcy biskupie, o jednym wyznawcy, o wielu wyznawcach i o jednej dziewicy.

Liturgia opisana w tym kodeksie zawiera wyraźne wpływy liturgii jerozolimskiej, sprawowanej w macierzystym klasztorze bożogrobców: udział w liturgii Patriarchy, wspomnienie Góry Kalwarii¹⁴, Góry Oliwnej, Góry Syjon i Betlejem. Z drugiej zaś strony, w trakcie analizy treści księgi zauważyć można wpływ liturgii śląskiej: obecność w kalendarzu i najwyższa w XIV w. ranga — *duplex* — śląskich świąt: św. Jana Chrzciciela i św. Jadwigi.

Commentary, Paris 1986. Kodeksy zakonne nazywano również zwyczajnikami, por. W. DANIELSKI, J. ŚCIBOR, *Cystersi. Liturgia*, EK 3, s. 735. Nazwa ta jednak nie przyjęła się w literaturze przedmiotu.

¹¹ Rękopis ten wykorzystał J. LEWAŃSKI w pracach o dramacie liturgicznym: *Dramat liturgiczny, w: Średniowieczne gatunki dramatyczno-liturgiczne*, Wrocław 1966, z. 1, s. 34; TENŻE, *Dramat i dramatyzacje w średniowieczu polskim*, (Musica medii aevi 1), Kraków 1965, s. 128–129; F. WOLNIK, *Kalendarz nyskich bożogrobców według XIV-wiecznego Liber Ordinarius*, RTSO 15 (1995), s. 311–333; TENŻE, *Tajemnica Krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, s. 289–312.

¹² Na ten okres powstania wskazują: brak święta Nawiedzenia NMP (od 1389 r.), święto św. Tomasa z Akwinu dopisane po kanonizacji (1323 r.), brak święta św. Józefa (w liturgii rzymskiej święto to wprowadzono od 1479 r., do śląskich kalendarzy święto to weszło wcześniej, za biskupa Przeclawa z Pogorzeli [1342–1376]), por. A. SCHOENFELDER, *Geschichte des Festes Inventio pueri Jesu in Deutschland*, HJb 26 (1970), s. 567–574; W. SCHENK, *W jaki sposób można ustalić czas powstania oraz miejsce pochodzenia i używania śląskich rękopisów liturgicznych*, ABMK 21 (1970), s. 33–54.

¹³ Kalendarz opublikował WOLNIK, *Kalendarz nyskich bożogrobców według XIV-wiecznego Liber Ordinarius*, s. 311–333.

¹⁴ Np. w Wielki Piątek *Liber Ordinarius* poleca: *Interim quod laudes matutinas cantatur, sancta crux cum omnia reverencia clericis cum candelis et thuribus precedentibus in montem Calvarie, in loco ubi Christus pro nostra salute passus est deponitur* (k. 42v). Podobnie później: *Tunc patriarcha cum ministris (...) veniant in montem Calvarie, ubi missa est hodie celebranda* (k. 43v). Kodeks wspomina Patriarchę także na kartach: 11v, 26r, 36v, 37r, 37v, 41v, 42r, 46r, 57v, 60r, 60v.

Oprócz tego podstawowego i najważniejszego źródła do badań nad liturgią nyskich bożogrobców równie cenne są pozostałe rękopisy liturgiczne:

BUWr I F 386: Antyfonarz¹⁵

Główna część kodeksu, pochodząca z XIV w.¹⁶, uzupełniona została w XVI w.¹⁷ przez Jana Molitora, bożogrobca z Nysy¹⁸. Kodeks zawiera 383 karty o wymiarach 31,5 cm x 23,5 cm, w tym 367 pergaminowych, pozostałe zaś są papierowe.

BUWr I O 128: *Sermones*

Pochodzący z II poł. XIV w. z nyskiego konwentu bożogrobców¹⁹ kodeks zawiera na 106 kartach, wśród różnych tekstów: szczególnie kazań²⁰, traktatów teologicznych²¹ i reguły zakonnej²², również teksty liturgiczne. Są to zwłaszcza: *Ordo ad benedicendum canonicum Crucigerorum* (k. 57v-64v), *Ordo ad benedicendum et accipiendum fratrem ad ordinem Cruciferorum domus Zderaz sacrosancti sepulcri dominici Jerosolimitani sub regula sancti Augustini* (k. 73r-81r), *Benedictio ensis* (k. 81r-82r), a także *Ordo qualiter se sacerdos preparat ad missam* (k. 82r-87r) oraz *Oratio post missam* (k. 101v).

BUWr I F 352: *Missale magnum*

Kodeks pochodzi z 1403 r.²³, jest dziełem Jerzego Kocha z Raciborza²⁴, zawiera 311 pergaminowych kart o wymiarach 33,3 cm x 24 cm²⁵

¹⁵ W. Schenk kodeks ten nazywa *Graduale*; por. TENŻE, *Rękopisy liturgiczne*, s. 203; podobnie PIWOŃSKI, *Liturgia wielkoczwartkowa u bożogrobców*, s. 216.

¹⁶ Na ten wiek wskazują: czternastowieczne inicjały filigranowe (np. „A”d te, k. 32v), czternastowieczna tekstura gotycka oraz brak: św. Tomasza (od 1323 r.), Bożego Ciała (od 1311 r.), Nawiedzenia NMP (od 1389 r.).

¹⁷ Notatka: *Scrip: per me Joann: Molitorem. Nissen conf: cru: ordi: sepul: a: Jerosol: 69* (k. 368r, 1569 r.); na XVI wiek wskazuje również użyty od k. 368 papier.

¹⁸ O Janie Molitorze wspomina A. KASTNER, *Geschichte der Stadt Neisse*, t. II, Neisse 1854, s. 362, przyp. 2.

¹⁹ Zob. nota na pierwszej karcie kodeksu: *Conventus crucigerorum nissensis*.

²⁰ Zob. k. 1r-40r: *Sermones varii ad religiosos*.

²¹ Zob. *Tractatus de poenitentia religiosorum* (k. 40r-45r), *Tractatus de quatuor generibus vel vita religiosorum* (k. 45r-53r), *Auctoritates theologice* (k. 53r-57r).

²² Zob. *Incipit regula clericorum sancti patris Augustini* (k. 64v).

²³ Kolofon podaje rok 1403; iluminacja jest pracą śląską z ok. 1403 r., por. E. KLOSS, *Die schlesische Buchmalerei des Mittelalters*, Berlin 1942; w kalendarzu jest święto Nawiedzenia NMP (od 1389 r.), a brak świąt piętnastowiecznych.

²⁴ Kolofon na karcie 143v podaje: *Istum librum comparavit discretum vir civis in Ratibor dictus Geor(g)ius Koch et uxor eius Elyzabeth. Ad honorem deo et sanctorum apostolorum Petri et Pauli foris civitatem. Anno domini MilloCCCCotertio. Orate pro eis*. Na karcie 310v późniejsza notatka: *Conventus Crucigerorum Nissensis*. Zaś na karcie 185v na dolnym marginesie znajduje się notatka o konsekracji ołtarzy w kościele świętych Piotra i Pawła w szpitalu w 1486 r. przez sufragana wrocławskiego Jana IV.

²⁵ SCHENK, *Rękopisy liturgiczne*, s. 194; J. WOJTKOWSKI, *Wiara w Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryji Panny w Polsce w świetle średniowiecznych zabytków liturgicznych*, Lublin 1958, s. 9.

Treść kodeksu, święci śląscy umieszczeni w kalendarzu i w *proprium de sanctis*, a szczególnie rubryka na karcie 4r: *Incipit missale secundum chorum Wratislaviensem* wskazują, że zawiera on liturgię diecezjalną wrocławską, a jedynie był wykorzystywany przez bożogrobców w Nysie.

BUWr I O 64: Agenda

Księga jest dziełem Jakuba Steignera, altarysty z wrocławskiego kościoła świętej Marii Magdaleny z I poł. XV w. (1432 r.)²⁶, składa się z 115 pergaminowych kart o wymiarach 16 cm x 12 cm. Agenda ta zawiera liturgię wrocławską²⁷, ale wykorzystywana była w konwencie Kanoników Stróżów Grobu Jerozolimskiego w Nysie²⁸.

BUWr I Q 194: *Missale cum sequentiis*

Księga pochodzi z I poł. XVI w., jest dziełem Wolfganga Hubera²⁹. Zawiera 161 papierowych kart o wymiarach 19,5 cm x 13,5 cm. Treść kodeksu stanowi: *proprium de tempore* od pierwszej niedzieli Adwentu do XXV niedzieli po Zesłaniu Ducha Świętego (k. 1r-81r), *proprium missarum de sanctis* (k. 83r-149r), w którym między innymi występują święta: Translacji św. Wacława (k. 97v), św. Stanisława (k. 107v), św. Oswalda (k. 125r), Matki Boskiej Śnieżnej (k. 125v), św. Elżbiety (k. 138r). Na kartach 150r-161r znajdujemy *missae votivae et diversae*, a wśród nich między innymi mszę o św. Wolfgangu (k. 160v), a także: *contra pestem animalibus* (k. 157v), *pro in ciminterio iacentibus* (k. 160v). Dopisane są Msze św.: o św. Annie, o św. Dorocie, o św. Walentym, *missa pro episcopo*, *missa pro concordia*.

BUWr I Q 222: Antyfonarz³⁰

Pochodzi z XVIII w. (1736 r), jest dziełem Eliasza Kloze — prepozyta nyskich bożogrobców³¹. Kodeks zawiera śpiewy wykorzystywane w oficjum uroczystości Bożego Narodzenia (k. 2r-11r), psalmy na święto Grobu Pańskiego (k. 12r-16r), śpiewy oficjum Wielkiego Czwartku (k. 17r-22v), Wielkiego Piątku (k. 23r-29r),

²⁶ Zob. nota na k. 90v: *Explicit libellus Agenda nuncupatus comparatus per dominum Jacobum Steigner de Wratislavia finitus anno domini Millesimo Quadringentesimo Tricesimo Secundo in die sancti Jeronimi presbiteri.*

²⁷ Zob. rubrykę *Ordo ad benedicendum cineres feria quarta in capite ieiunii ... subscripte collecte secundum chorum Wratisl. dicentur alta voce* (k. 37v).

²⁸ Zob. nota na pierwszej karcie: *Bibliotheca crucigerorum nissensis* J.J. Kopeć określa pochodzenie tej księgi jako: „z dawnej Bibl. Krzyżowców w Nysie”; zob. TENŻE, *Bogarodzica w kulturze polskiej XVI wieku*, Lublin 1997, s. 109, przyp. 274.

²⁹ Zob. notatkę na k. 83: *Itinerarium Missa Nurenberge per Wolfgangum Huber. Anno domini M.CCCCXX*, nota na pierwszej karcie informuje: *Conventus crucigerorum nissensis.*

³⁰ Pełny tytuł kodeksu brzmi: *Sacra Aphonesis sive choraliter decantanda in nocte Nativitatis Domini, Feria quinta in Caena Domini, Feria sexta in die Parasceve, et in Resurrectione Domini. Pro majori, et faciliori canentium commoditate ex Antifonario Romano excerpta, et in hunc ordinem redacta a quo piam cantus choralis aliquantulum experto licet non perfecte instructo.*

³¹ Zob. kolofon na karcie tytułowej.

Wielkiej Soboty (k. 29v-35r). Końcową część księgi (k. 36r-40r) zajmują śpiewy oficjum Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego.

4. Kalendarze nyskich bożogrobców

Bardzo istotnym źródłem do badań średniowiecznej liturgii, szczególnie kultu świętych, są zachowane kalendarze. W księgach liturgicznych nyskich bożogrobców zachowały się dwa kalendarze: w czternastowiecznym *Liber Ordinarius* BUWr I Q 175, k. 1r-6v oraz w piętnastowiecznym *Mszale* BUWr I F 352, k. 1r-3v. Czternastowieczny kalendarz został już opublikowany³², drugi również ukaże się w druku.

Czternastowieczny kalendarz, podobnie jak cały *Liber Ordinarius*, pozostaje pod wpływem liturgii jerozolimskiej, zauważamy więc w nim obecność świąt wschodniego pochodzenia: świętych patriarchów Abrahama, Izaaka i Jakuba (6.10); św. Anny (26.07), św. Pawła, pierwszego męczennika (10.01).

Cechą charakterystyczną piętnastowiecznego kalendarza jest duża ilość świętych wymienianych przez ten kalendarz w poszczególne dni roku liturgicznego, nawet w Adwencie i Wielkim Poście, w okresach, w liturgii których rozważano tajemnice Pańskie i dlatego w okresach tych w innych średniowiecznych kalendarzach obserwuje się zwykle mniejszą ilość świętych.

5. Ryty świąt u bożogrobców

W okresie przedtrydenckim zarówno w liturgii diecezjalnej, jak i zakonnej sposób sprawowania liturgii zależny był od tak zwanego rytu, *dignitas*, jakim kalendarze oznaczały poszczególne święta. Każdy zakon, każda diecezja posiadały własne hierarchie świąt³³. U nyskich zakonników podwójnego krzyża w czternastowiecznym *Liber Ordinarius* zauważamy pięciostopniową klasyfikację świąt: *duplex*, *semiduplex*, *IX lectionum*, *III lectionum* oraz *memoria*.

W najwyższym rycie *duplex* należało celebrować liturgię w najważniejsze u bożogrobców uroczystości w roku liturgicznym: Obrzezanie Jezusa, Epifanię, Oczyszczenie NMP, Zwiastowanie NMP, Znalezienie Krzyża Świętego, Wielki Czwartek, Wielki Piątek, Wielką Sobotę, Zmartwychwstanie Pańskie, świętych Wita, Modesta i Krescencji, Narodzenie św. Jana Chrzciciela, świętych Piotra i Pawła, apostołów,

³² WOLNIK, *Kalendarz nyskich bożogrobców według XIV-wiecznego Liber Ordinarius*, s. 311–333.

³³ Najczęściej stosowane w średniowieczu ryty wylicza H. GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*, t. I, Hanover 1891, s. 60: I. *Totum duplex, duplex majus, triplex, festum principale, summum festum, solemne festum*. II. *Duplex, duplex minus, celebre, bini, medium festum*. III. *Semiduplex, simplex, plenum officium, duplex inferius, IX lectiones* (w zakonach *XII lectiones*). IV. *Trium lectionum, compulsatio, missa*. V. *Commemoratio, collecta, antiphona, oratio, memoria, suffragium, breves laudes*.

Wniebowzięcie NMP, Narodzenie NMP, Podwyższenie Krzyża Świętego, św. Wacława, Michała Archanioła, św. Jadwigi, Wszystkich Świętych, Niepokalane Poczęcie NMP, Boże Narodzenie, św. Szczepana, św. Jana, ewangelisty³⁴.

6. Celebracja Triduum Paschalnego

Zasadniczą cechą duchowości i liturgii Kanoników Stróżów Grobu Świętego było rozważanie integralnie pojętej Tajemnicy Paschalnej, uczczenie męki, śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. Dlatego u bożogrobców uroczyscie celebrowano Triduum Paschalne, niedzielę i oktawę wielkanocną, ale również wszystkie niedziele od Wielkanocy do Adwentu, jako pamiątki zmartwychwstania Pańskiego.

6.1. Wielki Czwartek

Liturgia wielkoczwartkowa u bożogrobców składała się z laudesów połączonych z jutrznią, śpiewów po laudesach wykonywanych przez uczniów na przemian z chórem zakonników, godzin mniejszych, liturgii mszalnej, nieszporów, *mandatum* i komplety³⁵

W liturgii Wielkiego Czwartku szczególnie uroczystym obrzędem u nyskich bożogrobców było tzw. *mandatum* — ceremonia obmywania nóg wybranym biednym duchownym lub świeckim. Kandydatów do obmycia nóg przygotowywał klasztorny jałmużnik. Do jego obowiązków należało także przygotowanie miejsca do obmycia nóg i potrzebnych naczyń, ręczników i wody, sprawdzenie czystości nóg, żeby wykluczyć infekcję przy obrzędzie, jak również zwołanie braci przez trzykrotne uderzenie kołatką³⁶

Do miejsca obmywania nóg, zwykle był to zakonny kapitułarz, mnisi udawali się w procesji. Obrzędu po zakończeniu nieszporów dokonywał przeor w asyście innych kanoników. Na rozpoczęcie obrzędu chór śpiewał psalm *Miserere* z *Gloria Patri*, w tym czasie wszyscy uczestnicy liturgii na znak szacunku pochylali głowy w stronę biednych wybranych do obmycia nóg. Następnie przeor odmawiał orację *Acciones nostras* z *Per Christum Dominum nostrum*, a po jej zakończeniu przeor w asyście innych kanoników podchodził z naczyniem z wodą do każdego z wybranych biednych, pochylał się przed nim, obmywał mu nogi, a po obmyciu całował jego stopy i przekazywał mu znak pokoju. Nyski *Liber Ordinarius* przewiduje możliwość obmywania nie tylko nóg, ale także rąk³⁷ Kantor w czasie obmywania nóg

³⁴ Dni, w których należało sprawować liturgię w niższych rytach: *semiduplex, IX lectionum, III lectionum i memoria* wylicza WOLNIK, *Kalendarz nyskich bożogrobców według XIV-wiecznego Liber Ordinarius*, s. 313–315.

³⁵ PIWOŃSKI, *Liturgia wielkoczwartkowa u bożogrobców*, s. 215–230.

³⁶ *Tamże*, s. 221.

³⁷ LO k. 41v: ... *fratres pauperibus pedes lavant et linteis tergant et osculantur. Similiter et manus. Osculatisque singulis bracas et sutulares eis tribuunt.*

biednym śpiewał antyfonę *Mandatum novum*, psalm *Beati immaculati* oraz kolejne antyfony i psalmy. Po zakończeniu liturgii *mandatum* zapraszano biednych do klasztornego refektarza na wspólny z zakonnikami posiłek, połączony z rozdawaniem podarunków. Wśród rozdawanych przez nyskich bożogrobców darów były buty i spodnie³⁸

Odrębnym obrzędem było obmywanie nóg zakonnikom. Po zakończonym posiłku dla biednych, w kościele obnażano i obmywano ołtarze. Następnie w uroczystej procesji, w asyście diakona i subdiakona, ze świecami i z kadzidłem kierowano się do kapitułarza, tam celebrowano *mandatum* braci. Po *mandatum* braci wypijano kielich (puchar) miłości — *poculum caritatis*.

Charakterystyczną cechą liturgii Kanoników Stróżów Grobu Jerozolimskiego było odprawianie w Wielki Czwartek tylko jednej uroczystej, celebrowanej w asyście diakona i subdiakona, Mszy św. (*Missa Crismatis*)³⁹, a także zapalanie w czasie jutrzni więcej niż zwykle, bo 34 świec oraz całkowity brak w rękopisach liturgicznych ceremonii przeniesienia Najświętszego Sakramentu do ciemnicy⁴⁰.

6.2. Wielki Piątek

Wielki Piątek jest pamiątką krzyżowej ofiary Chrystusa. Liturgia Wielkiego Piątku składała się z oficjum nocnego („ciemna jutrznia”), laudesów, adoracji Krzyża, godzin mniejszych, dalszych ceremonii składających się z: liturgii słowa, modlitw wiernych, adoracji Krzyża, komunii kapłana i wiernych, niesporów, pogrzebu Chrystusa oraz komplety. Na jutrznię bożogrobcy zapalali 34 świece⁴¹. Czerwony kolor szat liturgicznych obowiązujący w Wielki Piątek u bożogrobców podkreślała tryumf i chwałę Świętego Grobu.

Nyski *Liber Ordinarius* informuje, że już w czasie śpiewu laudesów formowała się procesja, która po ich zakończeniu kierowała się do kaplicy symbolizującej Górę Kalwarię⁴². Na czele procesji w asyście świec i kadzidła niesiono Krzyż, za nim boso postępowali patriarcha i pozostali kanonicy, adorując Ukrzyżowanego. Po kanonikach, aż do pory posiłku, Krzyż adorowali wszyscy wierni, składając przy tej okazji ofiary.

Kolejna adoracja Krzyża, będąca jakby kontynuacją obrzędu z Góry Kalwarii, miała miejsce w czasie liturgii, która rozpoczynała się po zakończeniu nony. Ceremonie te składały się z: liturgii słowa, modlitw wiernych, adoracji Krzyża i Komunii świętej. W czasie liturgii słowa, po zakończeniu Pasji, dwaj kanonicy ubrani w kapy koloru czerwonego udawali się za ołtarz, a wychodząc zza ołtarza w procesji śpiewali antyfonę *Popule meus* i wynosili Krzyż zakryty ozdobną zasłoną. Przed wejściem do chóru odsłaniano Krzyż i ukazywano go ludowi.

³⁸ LO k. 41r-41v.

³⁹ LO k. 40v-41r.

⁴⁰ PIWOŃSKI, *Liturgia wielkoczwartkowa u bożogrobców*, s. 227.

⁴¹ TENŻE, *Liturgia wielkopiątkowa u bożogrobców*, s. 269–280.

⁴² LO k. 42v.

Następnie przeor, po nim kolejno wszyscy zakonnicy podchodzili do Krzyża, trzykrotnie padając przed nim na twarz i odmawiając w tym czasie wyznaczone modlitwy. Po przybliżeniu się do Krzyża klękano przed nim i oddawano mu cześć przez ucałowanie⁴³. Po zakończeniu adoracji Krzyża rozpoczynała się *Missa praesanctificatorum*⁴⁴.

Wielki Piątek jest dniem, w którym nie sprawuje się Mszy św., natomiast celebrowana jest tzw. *Missa praesanctificatorum*. W czasie tej liturgii nie konsekruje się Ciała ani Krwi Pańskiej, lecz wykorzystuje się do rozdzielania Komunii świętej Ciało Pańskie konsekrowane w Wielki Czwartek. W czasie tej liturgii charakterystyczny dla bożogrobców był zwyczaj zanurzania Ciała Pańskiego w kielichu nie konsekrowanego wina celem jego konsekrowania. Zwyczaj ten opierał się na powstałej około 800 r. opinii, według której zmieszanie Ciała Pańskiego ze zwykłym winem konsekruje je realnie przez sam kontakt. Mimo tej opinii w liturgii opuszczano formułę *Haec commixtio*, bo ona była zarezerwowana dla Krwi Eucharystycznej. Dlatego w kodeksach liturgicznych spotykamy notatki: *nihil dicens* lub *tacite*⁴⁵

Charakterystyczną częścią liturgii wielkopiątkowej bożogrobców był również obrzęd przeniesienia Krzyża do Bożego Grobu. Po odśpiewaniu niesporów obrzędu tego dokonywał przeor, niosąc w otoczeniu całego konwentu braci, w skupieniu, z szacunkiem, bez obuwia, Krzyż do Grobu⁴⁶. Dramatyzacja ta nazywana *depositio crucis* symbolizowała pogrzeb Chrystusa⁴⁷. Przy Bożym Grobie trwała następnie adoracja z udziałem zakonników i wiernych. Zgodnie ze zwyczajem u bożogrobców przy Bożym Grobie czuwało czterech kanoników od rana w Wielki Piątek do południa w Wielką Sobotę.

6.3. Wielka Sobota

Wielka Sobota jest pamiątką spoczynku Chrystusa w grobie. Liturgia wielkosobotnia u bożogrobców składała się z następujących obrzędów: ciemna jutrznia i laudes, liturgia światła, liturgia chrzcielna i liturgia eucharystyczna⁴⁸

W liturgii Wigilii Paschalnej u bożogrobców, szczególnie w Kościele Jerozolimskim, popularna była tzw. ceremonia ognia jerozolimskiego, oparta na rzekomym cudownym zjawisku. Mimo tego, że obrzęd ten został zakazany przez Stolicę Apos-

⁴³ LO k. 44r. Śpiewy wykonywane w czasie adoracji Krzyża podaje Antyfonarz BUWr I F 386. Krytyczną analizę tego kodeksu zob. E. KULFAN, *Analiza źródłoznawcza rękopisu muzycznego Ms. I F 386 z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, w: *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*, t. IV, Warszawa 1980, s. 117, 121.

⁴⁴ Szczegółowy opis obrzędu zob. WOLNIK, *Tajemnica Krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, s. 296–297.

⁴⁵ Por. H. SCHMIDT, *Hebdomada Sancta*, t. II, Roma 1957, s. 797–805; W. SCHENK, *Rok liturgiczny*, w: F. BLACHNICKI (red.) *Wprowadzenie do liturgii*, Poznań 1967, s. 450.

⁴⁶ LO k. 44r.

⁴⁷ Por. J. OKOŃ, *Dramat liturgiczny*, EK 4, s. 183–184; LEWAŃSKI, *Dramat liturgiczny. Średniowieczne gatunki dramatyczno-liturgiczne*, s. 41–43.

⁴⁸ PIWOŃSKI, *Liturgia wielkosobotnia u bożogrobców*, s. 131–146.

tolską 9 marca 1238 r., bożogrobcy zwyczajowo tego nie usunęli z obrzędów⁴⁹. Ślady tej ceremonii zauważamy również w nyskim *Liber Ordinarius*⁵⁰.

Po odśpiewaniu godzin mniejszych w konwencie rozpoczynano liturgię wielkosobotnią od czytania bogatego zestawu dwunastu lekcji ze Starego Testamentu. Podczas czytania ostatniej lekcji celebrans posyłał trzy lub cztery wybrane spośród pielgrzymów, uznane za godne oglądania cudu, osoby do Bożego Grobu, miejsca złożenia Krzyża. Udział w tym obrzędzie uważano za wyjątkowe wyróżnienie, przygotowywano się do niego duchowo przez modlitwę i spowiedź.

Po zakończeniu czytań czterech kanoników rozpoczynało śpiew *Litanii do Wszystkich Świętych*. Wtedy to wybrani do obrzędu świętego ognia w procesji, boszo, udawali się do Bożego Grobu. Tam obchodzono Grób ze śpiewem, ze łzami, trzy lub cztery razy, po czym najgodniejsza z osób, trzymając w rękach Krzyż, pochylała głowę, klękała, a wszyscy oczekiwali chwili pojawienia się ognia. Jeżeli doznali zawodu i ogień nie zstępował, ponownie sześć lub siedem razy obchodzili Święty Grób, modląc się, po czym niosący Krzyż wchodził do Grobu, znajdował ogień, zapalał swój paschał i ogień wnosił do kościoła.

W kościele zaś śpiewano *Litanie do Wszystkich Świętych* do chwili pojawienia się w świątyni przyniesionego ognia. Wtedy śpiew *Litanii* przerywano i celebrans intonował hymn *Te Deum laudamus*⁵¹, po czym następowało poświęcenie ognia i liturgia chrzcielna.

Obrzęd poświęcenia ognia rozpoczynał się po zakończeniu hymnu *Te Deum*. Przeor błogosławił ogień i świecę, a diakon rozpoczynał śpiew hymnu *Exultet*. Po hymnie w procesji udawano się do chrzcielnicy, tam odbywała się liturgia chrzcielna. W trakcie procesji śpiewano dalszą część *Litanii do Wszystkich Świętych*. Przy chrzcielnicy patriarcha udzielał chrztu jednemu lub dwom niemowlętom, a gdy była większa ilość dzieci do chrztu — pozostałym dzieciom tego sakramentu udzielał dziekan⁵².

7. Zmartwychwstanie Chrystusa w liturgii bożogrobców

7.1. Liturgia Niedzieli Zmartwychwstania Pańskiego

W Niedzielę Zmartwychwstania Chrystusa charakterystyczne dla liturgii nyskich bożogrobców były: procesja rezurekcyjna, dramatyzacja nawiedzenia Grobu *Visita-*

⁴⁹ Por. TENŻE, *Bożogrobcy. Liturgia*, s. 882.

⁵⁰ Z. OBERTYŃSKI, *Ślad tzw. św. ognia jerozolimskiego w liturgii śląskiej*, w: *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział II Nauk Społecznych i Filozoficznych*, Warszawa 1938, s. 31–35.

⁵¹ LO k. 45r: *et cantatur quousque ignis advenit. Qui dum advenit statim incipitur „Te Deum laudamus”*

⁵² LO k. 45r.

tio Sepulcri, procesja po prymie, procesja do chrzcielnicy i Bożego Grobu w czasie niesporów.

W niedzielę wielkanocną podczas *matutinum*, już w trakcie śpiewu responsorium *Dum transsisset*, zgodnie ze starożytnym zwyczajem⁵³ trzej klerycy przebierali się za ołtarzem za „trzy niewiasty”. Po zakończeniu śpiewu responsorium udawali się do Grobu Pańskiego, niosąc złote lub srebrne naczynia z oliwą, świece oraz kadzidło, śpiewając w drodze trzykrotnie *O Deus, quis revoluet*. Przed wejściem do Grobu oczekiwało na nich dwóch innych kleryków, ubranych w białe alby, z białymi welonami na głowach, symbolizujących aniołów. Gdy do Grobu zbliżały się „trzy niewiasty”, dwaj kanonicy stojący u Grobu śpiewali *Quem queritis mulieres*, „niewiasty” odpowiadały *Jesum Nazarenum*, zaś „aniołowie” śpiewem odpowiadali *Non est hic, surrexit*. Następnie trzej klerycy symbolizujący niewiasty wchodzili do Grobu szukając Jezusa, odmawiali tam modlitwę, po czym powracali do chóru. Będąc już w środku chóru, pełnym głosem rozpoczynali śpiew antyfony *Alleluja. Resurrexit Dominus*. Po zakończeniu tej antyfony celebrans intonował *Te Deum laudamus* z werselem *In resurrectione tua Christe, alleluja*⁵⁴

Dramatyzacja nawiedzenia Grobu praktykowana u nyskich bożogrobców różni się od dramatyzacji spotykanej w liturgii diecezjalnej wrocławskiej, brak w niej drugiej części obrzędu — wędrówki św. Piotra i św. Jana do Grobu⁵⁵

Po odśpiewaniu prymy gromadzili się mnisi przy Bożym Grobie, ze świecami i kadzidłem, trwając na modlitwie do chwili przybycia celebransa i rozpoczęcia procesji. Celebrans po przybyciu udzielał zgromadzonym błogosławieństwa, kropił ich wodą święconą i rozpoczynał procesję wokół kościoła lub klasztorными kruzgankami. W czasie procesji śpiewano przepisane antyfony: *Salve festa dies, Christus resurgens* oraz wersety *Dicant nunc Iudei* i *Surrexit Dominus de sepulcro* i orację *Deus, qui hodierna die*. Po zakończeniu procesji śpiewano tercję.

Podobnie jak w liturgii Wigilii Paschalnej, również w niedzielę wielkanocną w czasie niesporów u bożogrobców miała miejsce uroczysta procesja do chrzcielnicy *ad fontes*⁵⁶, połączona z procesją do Bożego Grobu. Procesja rozpoczynała się po odśpiewaniu psalmów z niesporów. W czasie procesji, która kierowała się w stronę chrzcielnicy, śpiewano kolejne psalmy, przy chrzcielnicy odmawiano orację *Presta quesumus omnipotens Deus*. Po oracji natychmiast rozpoczynano antyfonę *Christus resurgens* i procesja kierowała się do Bożego Grobu. Przy Bożym Grobie śpiewano charakterystyczny dla liturgii bożogrobców werselem *Surrexit Domi-*

⁵³ LO k. 45v: ...*consuetudinem antiquam*.

⁵⁴ LO k. 45v-46r.

⁵⁵ J. LEWAŃSKI, *Popularny dramat i teatr polskiego Odrodzenia*, w: *Odrodzenie w Polsce*, Warszawa 1956, s. 348.

⁵⁶ Urządzana w trakcie niesporów procesja do chrzcielnicy była powszechnym zwyczajem w średniowiecznej liturgii tygodnia wielkanocnego; zob. W. SCHENK, *Śłużba Boża*, w: B. KUMOR, Z. OBERTYŃSKI (red.), *Historia Kościoła w Polsce*, t. I, Poznań 1974, cz. I, s. 433.

nus de „hoc” sepulcro, alleluja. Następnie śpiewano kolektę *Solita, quesumus Domine* i kończono nieszpory, procesja zaś w ciszy wracała do chóru⁵⁷

7.2. Oktawa wielkanocna

W kolejne dni oktawy wielkanocnej aż do soboty podczas nieszpórów odbywała się identyczna procesja do chrzcielnicy, która w drodze powrotnej do chóru miała stację przy Bożym Grobie.

7.3. Niedziele okresu wielkanocnego

U bożogrobców każdą niedzielę od Wielkanocy do Wniebowstąpienia Pańskiego przeżywano w liturgii jako pamiątkę zmartwychwstania Pańskiego. Bożogrobcy w te niedziele urządzali dwie procesje: w trakcie *matutinum* i po porannej Mszy św.

W czasie *matutinum*, po odśpiewaniu psalmów i czytań śpiewano *Benedicamus Domino* i wyruszano w procesji z chóru, śpiewając antyfonę *Sedit Angelus*. Procesja kierowała się do Bożego Grobu. Przy Bożym Grobie śpiewano werset *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro* i kolektę *Deus, qui hodierna die* i w ten sposób kończono *matutinum*. W drodze powrotnej do chóru śpiewano antyfonę maryjną. Procesję kończono w chórze⁵⁸.

Po porannej Mszy św. miała miejsce aspersion, a następnie rozpoczynała się procesja. Uczestniczyli w niej wszyscy zakonnicy ubrani w kapy. W czasie procesji celebrowano trzy stacje: *ante refectorium*, *ante locum Calvarie*⁵⁹ i przy Bożym Grobie. Przy trzeciej stacji śpiewano werset *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro* i kolektę *Deus, qui hodierna die*, a następnie procesja przy odpowiednim śpiewie powracała do chóru. Po procesji rozpoczynano tercję⁶⁰.

7.4. Wspomnienie zmartwychwstania Pańskiego w niedziele po Zesłaniu Ducha Świętego

Liber Ordinarius poleca bożogrobcom urządzać po *matutinum* procesję do Bożego Grobu w każdą niedzielę, z wyjątkiem uroczystości Zesłania Ducha Świętego, jako wspomnienie zmartwychwstania Chrystusa⁶¹.

7.5. Ostatnia niedziela po Zesłaniu Ducha Świętego

Wszystkie niedziele u bożogrobców były wspomnieniem Wielkanocy. Szczególną kommemorację zmartwychwstania Pańskiego obchodzili bożogrobcy w ostatnią

⁵⁷ LO k. 46v-47r. Szczegółowy opis procesji do chrzcielnicy i Bożego Grobu u nyskich bożogrobców zob. WOLNIK, *Tajemnica Krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, s. 302.

⁵⁸ LO k. 50r.

⁵⁹ LO k. 50v: *Interim vadit processio ante locum Calvarie*.

⁶⁰ LO k. 50r-50v.

⁶¹ LO k. 50r: *Et fiat hec processio omnibus diebus dominicis post matutinum, usque ad Adventum Domini, excepto die Penthecostis*.

niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego. Niedziela ta w przedtrydenckiej liturgii poświęcona była tajemnicy Trójcy Świętej, u bożogrobców zaś zmartwychwstaniu Pańskiemu⁶². Wspomnienie zmartwychwstania Pańskiego w ostatnią niedzielę roku liturgicznego jest jedną ze specyficznych cech liturgii bożogrobców.

W liturgii poszczególnych godzin kanonicznych i Mszy św. śpiewano teksty o treści typowo wielkanocnej⁶³, a w pierwszych nieszporach odbywano procesję do Bożego Grobu. W czasie stacji przy Bożym Grobie śpiewano *Et valde mane*, czterej kanonicy ubrani w kapy śpiewali *Gloria*, następnie śpiewano hymn *Chorus nove* i charakterystyczny dla liturgii bożogrobców werset *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro*⁶⁴.

Zmartwychwstanie Chrystusa należało wspominać w liturgii całego ostatniego tygodnia roku liturgicznego⁶⁵

8. Procesje w liturgii bożogrobców

W średniowiecznej liturgii bożogrobców popularne były procesje. W Jerozolimie procesje kierowały się do świętych miejsc upamiętniających zbawcze wydarzenia z życia Chrystusa. Były to: Betlejem, Dolina Jozafata, Góra Oliwna, Góra Kalwaria, Góra Syjon, Boży Grób. W kościołach zakonnych poza Jerozolimą budowano kaplice symbolizujące te święte miejsca i zbawcze wydarzenia. Procesje zaś odbywały się wewnątrz kościoła, wokół kościoła, w klasztornych krużgankach, czasem do innego kościoła w mieście, a przy kaplicach symbolizujących święte miejsca z Jerozolimy lub zbawcze wydarzenia z życia Chrystusa miały miejsce stacje.

8.1. Procesje do miejsc związanych z życiem Chrystusa

W Wigilię Bożego Narodzenia po zakończeniu prymy patriarcha wraz z przeorem i wszystkimi zakonnikami klasztoru jerozolimskiego udawali się w procesji do Betlejem. Po przybyciu do miasta pobożnie wchodziło do świątyni Narodzenia Chrystusa, kierowano się do miejsca narodzenia Chrystusa⁶⁶. W kościele Narodzenia

⁶² LO k. 75r: *Dominica ante adventum, proximam, quam alii faciunt de Trinitate, nos facimus de resurrectione.*

⁶³ Np. w *matutinum* śpiewano *invitatorium: Alleluja, surrexit Dominus vere*, w pierwszym nokturnie śpiewano werset *Resurrexit Dominus, alleluja*, czytano ewangelię *Maria stabat ad monumentum*, śpiewano *responsorium Maria Magdalena*, werset *Cito euntes*, w drugim nokturnie śpiewano antyfony: *Crucifixus surrexit, Crucem sanctam subiit, Surgens Jesus*. Także wersety i responsoria tego nokturnu głosiły zmartwychwstanie Pana: *Surgens Jesus, Surrexit Dominus de sepulcro, Et valde mane*; zob. LO k. 75r-75v.

⁶⁴ LO k. 75r.

⁶⁵ LO k. 76r: *In crastino et per totam ebdomadam fit memoria de resurrectione.*

⁶⁶ LO k. 11v: *in locum nativitatis ubi vera lux orta est.*

Chrystusa śpiewano kolejne godziny kanoniczne aż do nieszporów. Po nieszporach procesja powracała do klasztoru⁶⁷

W klasztorach bożogrobców poza Jerozolimą procesja udawała się do kaplicy symbolizującej miejsce narodzenie Jezusa Chrystusa.

W Uroczystość Wniebowstąpienia Pańskiego w klasztorze bożogrobców jerozolimskich w trakcie laudesów, po odśpiewaniu *capitulum* rozpoczynano procesję na Górę Oliwną, śpiewając antyfonę *In egressu*, a następnie responsorium *Ite in orbem* z werselem. Po zgromadzeniu się wszystkich przed kościołem na Górze Oliwnej odmawiano *Pater noster*, po czym procesja udawała się wokół bazyliki Wniebowstąpienia, śpiewając werseł *Salve festa dies*. Podczas wchodzenia do kościoła śpiewano responsorium *Viri Galilei* z werselem. W kościele patriarcha głosił kazanie dla wiernych. Po kazaniu śpiewano tercję⁶⁸

W klasztorach poza Jerozolimą procesja kierowała się do kaplicy symbolizującej Górę Oliwną.

W Środę Popielcową po odśpiewaniu seksty wielki dzwon gromadził zakonników i rozpoczynano procesję do kościoła na Kalwarii w Jerozolimie *ad ecclesiam Calvarie* lub do kaplicy symbolizującej Kalwarię w kościołach bożogrobców poza Jerozolimą. Procesji przewodniczył patriarcha w konwencie jerozolimskim, zaś w pozostałych wspólnotach przeor. W kościele na Kalwarii głoszone kazanie dla wiernych, poświęcano popiół i posypywano nim głowy na znak pokuty. Następnie miała miejsce procesja wokół kościoła⁶⁹

We wszystkie niedziele od Wielkanocy do Wniebowstąpienia przed główną Mszą św. bożogrobcy urządzali procesje, w czasie których miały miejsce stacje: *ante refectorium*, *ante locum Calvarie*, *retro sepulcrum*⁷⁰

Do miejsca symbolizującego Górę Kalwarię udawała się procesja przed sumą w uroczystość Podwyższenia Krzyża Świętego, jeżeli święto to wypadło w niedzielę⁷¹. Również jeżeli dzień Narodzenia św. Jana Chrzciciela przypadł w niedzielę, bożogrobcy po aspersioni udawali się w procesji do miejsca symbolizującego Boży Grób. Po stacji u Bożego Grobu procesja kierowała się *ad Calvarie locum*, gdzie celebrowano kolejną stację, a następnie do szpitala św. Jana, po czym procesja powracała do chóru⁷².

W Uroczystość Znalezienia Krzyża Świętego (3.05), jeżeli święto to wypadło w niedzielę, po porannej Mszy św. kanonicy ubrani w kapy udawali się w procesji do miejsca, gdzie umieszczony był Krzyż⁷³. W trakcie procesji śpiewano antyfonę

⁶⁷ LO k. 11v.

⁶⁸ LO k. 57v.

⁶⁹ Szczegółowy opis procesji w Środę Popielcową zob. LO k. 26r-27r.

⁷⁰ LO k. 50r-50v.

⁷¹ LO k. 118v.

⁷² LO k. 109v.

⁷³ LO k. 106v: *de choro ad locum ubi sancta crux est deposita*.

O crux splendidior. Po zakończeniu procesji następowała, jak w każdą niedzielę, aspersja i procesja do Bożego Grobu.

We wszystkie niedziele od Wielkanocy aż do Adwentu, z wyjątkiem Zesłania Ducha Świętego, po *matutinum* w liturgii bożogrobców miała miejsce procesja ze stacją *retro sepulcrum*, w czasie której śpiewano antyfonę *Sedit angelus*, werset *Crucifixum*, werset *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro*, oraz orację *Deus, qui hodierna die*. Gdy procesja powracała do chóru śpiewano antyfonę maryjną *O gloriosa* lub inną antyfonę maryjną, werset *Post partum virgo* i kolektę *Adiuvet nos*⁷⁴

Kolejnym miejscem, do którego udawali się bożogrobcy w procesji w Niedzielę Palmową, we wtorek Dni Krzyżowych oraz w Niedzielę Zesłania Ducha Świętego, była w Jerozolimie Góra Syjon, zaś w pozostałych klasztorach miejsce symbolizujące tę górę.

W Niedzielę Palmową po porannej Mszy św., na pamiątkę tryumfalnego wjazdu Chrystusa do Jerozolimy, bożogrobcy uczestniczyli w uroczystej procesji tradycyjnie organizowanej w Jerozolimie co najmniej od IV w. Procesja obejmowała pochód z drzewem krzyża prowadzony z Betanii przez patriarchę i innych dostojników, spotkanie w Dolinie Jozafata z inną grupą idącą z Jerozolimy, wspólny powrót i powitanie przez chór chłopców przy Bramie Złotej, wejście do świątyni i stację ze śpiewem antyfon zapowiadających wydarzenia Wielkiego Tygodnia⁷⁵. Poza Jerozolimą w procesji Niedzieli Palmowej, urządzonej wokół kościoła lub w klasztorach krążgankach, kierowano się do miejsc symbolizujących Betanię, Dolinę Jozafata, Górę Syjon, Górę Oliwną, zachowano scenę spotkania w Dolinie Jozafata i stację. W trakcie tej procesji poświęcano palmy⁷⁶.

W drugim Dniu Krzyżowym, we wtorek, po sekście wyruszała procesja *ad montem Syon*⁷⁷, śpiewając antyfony i responsoria. Do tej samej góry kierowała się procesja po prymie w uroczystość Zesłania Ducha Świętego⁷⁸

W poniedziałek i w środę Dni Krzyżowych po odśpiewaniu seksty wyruszała procesja *ad templum Domini*⁷⁹. Wychodząc z chóru śpiewano. Do świątyni tej bożogrobcy udawali się w procesji również w święto Oczyszczenia NMP⁸⁰ oraz w święto Zdobycia Jerozolimy⁸¹.

W soboty adwentowe⁸² oraz we wszystkie soboty okresu od Wielkanocy aż do Adwentu, z wyjątkiem soboty przed Zesłaniem Ducha Świętego, w czasie nieszpo-

⁷⁴ LO k. 50r.

⁷⁵ J. OKOŃ, *Dramat liturgiczny*, EK 4, s. 185.

⁷⁶ Szczegółowy opis liturgii Niedzieli Palmowej zob. LO k. 36v-37v.

⁷⁷ LO k. 56r.

⁷⁸ LO k. 60v.

⁷⁹ LO k. 55v: *post sextam vadit processio ad templum domini*; podobnie LO k. 56v.

⁸⁰ LO k. 11v-12r.

⁸¹ LO k. 115v.

⁸² LO k. 8r, 8v, 9r.

rów odbywały się u bożogrobców procesje ze stacjami przy Kalwarii i przy Bożym Grobie. W okresie po Zesłaniu Ducha Świętego po zakończeniu stacji przy Bożym Grobie wspomniano Matkę Bożą, śpiewając antyfonę, werset i kolektę maryjną⁸³

8.2. Procesje w niedziele przed sumą

W liturgii okresu przedtrydenckiego w niedziele, przed sumą (główną Mszą św.) miały miejsce procesje wewnątrz kościoła, wokół kościoła lub w klasztornych krążgankach. Obrzęd rozpoczynał się poświęceniem wody, pokropieniem wiernych, po czym rozpoczynała się procesja wokół kościoła, z trzema zwykle stacjami. *Liber Ordinarius* szczegółowo określa śpiewy, jakie należało wykonywać w poszczególne niedziele w czasie pokropienia wiernych i podczas procesji⁸⁴.

8.3. Procesje *ad fontes*

Charakterystyczne dla liturgii średniowiecznej były również procesje do chrzcielnicy.

Do chrzcielnicy udawali się bożogrobcy w Wielką Sobotę w trakcie liturgii chrzcielnej, tam udzielano chrztu. W klasztorze jerozolimskim patriarcha, w innych konwentach przeor, udzielał chrztu jednemu lub dwom niemowlętom, a jeżeli była większa ilość dzieci do chrztu, pozostałym tego sakramentu udzielał dziekan⁸⁵

U bożogrobców nyskich procesje do chrzcielnicy odbywały się w trakcie niesporów niedzieli wielkanocnej i w czasie niesporów kolejnych dni oktawy wielkanocnej aż do soboty. Procesja w oktawie wielkanocnej miała swoje stacje przy chrzcielnicy i przy Bożym Grobie. W poszczególne dni oktawy wielkanocnej zmieniały się śpiewy w czasie tych stacji⁸⁶ Również podczas liturgii wigilii Zesłania Ducha Świętego bożogrobcy udawali się do chrzcielnicy⁸⁷

9. Wpływy zewnętrzne na liturgię nyskich bożogrobców

9.1. Wpływ klasztoru macierzystego

W średniowiecznej liturgii powszechnie zauważalne były wzajemne wpływy różnych ośrodków religijnych, diecezji i zakonów. W liturgii zakonnej duży był wpływ klasztoru macierzystego na podległe mu konwenty. W diecezji liturgia sprawowana w katedrze była wzorem dla parafii i innych wspólnot kościelnych w diecezji, zaś w zakonach liturgia sprawowana w klasztorze macierzystym była wzorem dla podległych mu konwentów. Przenikaniu się różnych tradycji liturgicznych

⁸³ LO k. 52v-53r.

⁸⁴ LO k. 13v, 15v, 16r, 16v, 17r, 18r, 20r, 22v, 26v, 28r, 30r, 34v, 50v, 53v, 54r, 54v, 55r, 66r.

⁸⁵ LO k. 45r.

⁸⁶ LO k. 47r.

⁸⁷ LO k. 59v.

sprzyjała między innymi powszechna w średniowieczu wymiana ksiąg liturgicznych między poszczególnymi wspólnotami.

Powyższą prawidłowość zauważamy także w konwencie nyskich bożogrobców, nawet po bardzo ogólnej analizie zachowanych ksiąg liturgicznych. *Liber Ordinarius* zawiera w sobie wyraźne wpływy liturgii jerozolimskiej. Księga ta więc powstała w jerozolimskiej wspólnocie Kanoników Stróżów Grobu Jerozolimskiego lub jest wierną kopią takiego kodeksu.

Nyski klasztor bożogrobców w pierwszej połowie XIV w.⁸⁸ odłączony został od macierzystego klasztoru w Miechowie i przyłączony do prowincji czeskiej z siedzibą w Pradze na Zderaziu. Do czeskiej prowincji nyski konwent bożogrobców należał do 1420 r., kiedy to dom i szpital w Nysie stał się siedzibą prepozyta generalnego⁸⁹ Dlatego zapewne wśród liturgicznych rękopisów pochodzących z nyskiego konwentu obecny jest kodeks BUWr I O 128: *Sermones*, zawierający między innymi opis liturgii przyjęcia mnichów do konwentu w Zderaziu⁹⁰

O wpływie czeskim na liturgię nyskich bożogrobców świadczy również fakt nazwania przez *Liber Ordinarius* św. Wojciecha patronem Pragi⁹¹ oraz najwyższa w XIV w. ranga *duplex* liturgii ku czci świętych Wita Modesta i Krescencji, nazywanych przez *Liber Ordinarius* patronami⁹². Oktawę tych świętych obchodzono w dniu 21 czerwca jako święto dziewięciolekcyjne⁹³ O wysokiej randze kultu św. Wita świadczy również możliwość odmawiania w dniu św. Wita własnego oficjum rymowanego⁹⁴ Piętnastowieczny *Mszał* nyskich bożogrobców zawiera formularz Mszy św. *Sapienciam sanctorum narrant populi* na dzień świętych Wita i Modesta⁹⁵

Czeski wpływ na liturgię nyskich bożogrobców potwierdzają także święta: św. Waclawa, męczennika, w dniu 28 września, w randze *duplex*, oktawa tej uroczystości w dniu 5 października obchodzona jako święto dziewięciolekcyjne, oraz 26 sierpnia — dzień Translacji św. Waclawa przeżywany w rycie *semiduplex*⁹⁶.

⁸⁸ T. CHRZANOWSKI, M. KORNECKI (red.), *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII, Warszawa 1963, s. 104; DOLA, *Dzieje Kościoła na Śląsku*, s. 104.

⁸⁹ DOLA, *Dzieje Kościoła na Śląsku*, s. 104.

⁹⁰ BUWr I O 128, k. 73-81: *Ordo ad benedicendum et accipiendum fratrem ad ordinem Cruciferorum domus Zderaz sacrosancti sepulcri dominici Jerosolimitani sub regula sancti Augustini*

⁹¹ LO k. 101v: *Adalberti, episcopi et martyris, patroni pragensi*.

⁹² LO k. 108r: *sanctorum Viti, Modesti et Crescentia patronorum, festum duplex*.

⁹³ LO k. 3v; k. 8v; piętnastowieczny kalendarz o oktawie św. Wita nie wspomina.

⁹⁴ LO k. 108r: *si propria historia canitur erit resp. „Beatus vir” et cetera de historia*; posiadanie własnego oficjum, rymowanego, tzw. „historii”, świadczy o popularności danego świętego i wysokiej randze kultu mu oddawanego; por. J. KNAPE, *Zur Benennung der Officium im Mittelalter. Das Wort „historia” als liturgischer Begriff*, ALW 26 (1986), s. 305-320.

⁹⁵ BUWr I F 352 k. 220r-220v.

⁹⁶ LO k. 2r. Szesnastowieczny *Mszał* bożogrobców zawiera formularz Mszy św. na święto Translacji św. Waclawa; zob. I Q 194, k. 160v.

Dużym kultem czcili nyscy zakonnicy podwójnego krzyża św. Ludmiłę Czeską, poświęcając jej dwa dni w roku liturgicznym — 16 września w rycie *semiduplex* czczono pamiątkę jej męczeńskiej śmierci⁹⁷, zaś 11 listopada przeżywano dzień Translacji św. Ludmiły, również w rycie *semiduplex*⁹⁸.

W dniu 26 sierpnia bożogrobcy obchodzili w rycie święta dziewięciolekcyjnego dzień przeniesienia relikwii św. Wojciecha⁹⁹. Świętem tym czczono w Kościele czeskim pamiątkę przeniesienia relikwii uprowadzonych z Gniezna do Pragi.

9.2. Wpływ liturgii diecezjalnej

Wyraźne w liturgii nyskich bożogrobców są także wpływy liturgii diecezjalnej, wrocławskiej. Wspólnota nyskich bożogrobców pełniła swą posługę na terenie diecezji wrocławskiej, wykorzystywała więc w liturgii *Mszal* diecezjalny wrocławski, BUWr I F 352 i Agendę BUWr I O 64, dostosowując te księgi do własnych potrzeb.

O wpływie liturgii śląskiej na tradycję liturgiczną nyskich bożogrobców świadczy także najwyższa w XIV w. ranga *duplex* kultu śląskich świętych u bożogrobców, np. św. Jana Chrzciciela, św. Jadwigi.

10. Boży Grób w liturgii bożogrobców

Z pasyjną duchowością bożogrobców związany był kult Bożego Grobu. Zwyczaj budowania Bożego Grobu powstał w Europie Zachodniej w związku z rozwojem udratyzowanych liturgicznych obrzędów Triduum Paschalnego¹⁰⁰. Dawne konstytucje bożogrobców zawierają w sobie nakazy, aby we wszystkich zakonnych kościołach i klasztorach były miejsca związane z życiem Chrystusa: Betlejem, Betania, Kalwaria, Dolina Jozafata, Góra Oliwna i przede wszystkim Święty Grób Chrystusa¹⁰¹, by w czasie liturgii do tych miejsc mogły kierować się procesje¹⁰². Niektórzy znawcy liturgii w Polsce przypisują bożogrobcom rozpowszechnienie zwyczaju budowy Bożego Grobu¹⁰³.

⁹⁷ LO k. 5r.

⁹⁸ LO k. 6r.

⁹⁹ LO k. 4v.

¹⁰⁰ S. JAMIOŁKOWSKI, *Grób wielkanocny*, EKOść 6, s. 422–423; Z. GORCZEWSKI, *Boży Grób*, EK 2, s. 882–885.

¹⁰¹ H. PIWOŃSKI, *Liturgia wielkopiątkowa u bożogrobców*, ABMK 43 (1981), s. 275.

¹⁰² W Dni Krzyżowe w liturgii bożogrobców przed tercją miała miejsce procesja do miejsca symbolizującego Górę Oliwną; por. LO k. 57v: *post capitulum vadit processio ad montem Oliveti*. W uroczystość Zesłania Ducha Świętego przed tercją procesja udawała się do miejsca symbolizującego Górę Syjon; por. LO k. 60v: *post capitulum vadit processio ad montem Syon*.

¹⁰³ PIWOŃSKI, *Bożogrobcy. Liturgia*, s. 882.

W liturgii bożogrobców Boży Grób odgrywał szczególną rolę. Do Bożego Grobu przenoszono Krzyż w Wielki Piątek w czasie dramatyzacji *depositio crucis* symbolizującej pogrzeb Chrystusa, do Bożego Grobu kierowała się procesja w Wielką Sobotę podczas tzw. obrzędu ognia jerozolimskiego. W Niedzielę Wielkanocną przy Bożym Grobie celebrowano liturgię Nawiedzenia Grobu *Visitatio Sepulcri*, od Bożego Grobu rozpoczynano celebrowaną po porannej Mszy św. procesję rezurekcyjną, przy nim miała miejsce stacja w czasie procesji podczas *matutinum* i wielkanocnych nieszporów.

Do Bożego Grobu udawały się procesje w czasie *matutinum* we wszystkie niedziele roku liturgicznego, a także w uroczystości: Zdobywania Jerozolimy, Znalezienia Krzyża Świętego i Podwyższenia Krzyża Świętego.

11. Święta charakterystyczne dla bożogrobców

11.1. Uroczystość Zdobywania Jerozolimy

W dniu 15 lipca bożogrobcy czcili pamiątkę zdobycia Miasta Świętego przez krzyżowców (15 lipca 1099 r.¹⁰⁴) i obchodzili Uroczystość Zdobywania Jerozolimy *In liberacione civitatis s. Jerusalem*. W 1157 r. Uroczystość Zdobywania Jerozolimy zastąpiono Świętem Poświęcenia Grobu Chrystusa — *Dedicatio ecclesiae Dominici Sepulcri*¹⁰⁵

Nyski *Liber Ordinarius* zawiera opis liturgii na jedną i drugą uroczystość¹⁰⁶, chociaż święta te nie są odnotowane w kalendarzu.

Charakterystyczną cechą liturgii w dniu uroczystości Zdobywania Jerozolimy była urządzana po prymie procesja. W Jerozolimie uczestnicy procesji udawali się do południowej bramy miasta, w miejsce, w którym krzyżowcy zdobyli Jerozolimę. Tam odbywała się stacja, podczas której głoszone kazanie do ludu, celebrians udzielał zebrany błogosławieństwa, po czym śpiewano antyfonę *Gracias tibi Deus*. Następnie procesja wracała do kościoła Bożego Grobu, śpiewając odpowiednie responsoria. Po powrocie do kościoła, przy Bożym Grobie celebrowano kolejną stację, w czasie której śpiewano między innymi werset *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro*.

W konwentach bożogrobców poza Jerozolimą, również w Nysie, urządzano procesję do innego kościoła miasta. W kościele tym miała miejsce stacja z kazaniem dla ludu, a po powrocie procesji do kościoła zakonnego, przy Bożym Grobie odbywała się stacja ze śpiewem wersetu *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro*¹⁰⁷

¹⁰⁴ Por. S. RUNCIMAN, *Dzieje wypraw krzyżowych*, t. J. Schwakopf, Warszawa 1997, s. 263–265.

¹⁰⁵ PIWOŃSKI, *Bożogrobcy. Liturgia*, s. 881–882.

¹⁰⁶ LO k. 115r-116v.

¹⁰⁷ LO k. 115v-116r.

Święto Poświęcenia Kościoła Grobu Chrystusa *Dedicatio ecclesiae Domini Sepulcri* — wspomina poświęcenie bazyliki Grobu Pańskiego, swoją treścią nawiązuje jednak również do zdobycia Jerozolimy przez krzyżowców. Wyrazem związku obydwu uroczystości była Msza św. poranna i procesja przeżywana podobnie jak w uroczystość Zdobycia Jerozolimy. Zgodnie z poleceniem nyskiego *Liberi Ordinaris*, liturgię tego dnia należało sprawować szczególnie uroczystość¹⁰⁸.

11.2. Święta związane z tajemnicą Krzyża

Duchowość i liturgia bożogrobców miała charakter wybitnie chrystocentryczny i pasyjny, dlatego uroczystość celebrowano Triduum Paschalne i okres wielkanocny, ale również wszystkie dni w całym roku liturgicznym związane z tajemnicą Krzyża: Znalezienie Krzyża Świętego, Podwyższenie Krzyża Świętego, Uroczystość Cierniowej Korony Chrystusa — *Spineae Coronae Christi*.

W dniu 3 maja, w najwyższym rycie *duplex*¹⁰⁹, bożogrobcy czcili pamiątkę znalezienia relikwii Krzyża Świętego, przeżywając Święto Znalezienia Krzyża Świętego — *Inventio Sanctae Crucis*. Liturgia tego dnia nawiązywała do tradycji o odnalezieniu drzewa Krzyża Świętego przez wyprawę zorganizowaną przez cesarżową św. Helenę, matkę Konstantyna.

Charakterystyczna dla tej uroczystości u bożogrobców była procesja do Krzyża¹¹⁰. Jeżeli Święto Znalezienia Krzyża wypadło w niedzielę, po porannej Mszy św. kanonicy ubrani w kapy w procesji udawali się do miejsca, gdzie umieszczony był Krzyż, śpiewając w czasie procesji antyfonę *O crux splendidior*. Po powrocie procesji do chóru, jak w każdą niedzielę, następowała aspersion, a po niej rozpoczynano procesję do Bożego Grobu. Przy Bożym Grobie śpiewano przepisane antyfony i modlitwy, wśród nich charakterystyczny dla bożogrobców werset *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro*. Po zakończeniu modlitw przy Bożym Grobie procesja kierowała się, jak podczas każdej niedzieli, wokół kościoła i przez krużganki klasztorne powracała do chóru¹¹¹.

Jeżeli Święto Znalezienia Krzyża wypadła w sobotę, z nieszporami należało połączyć procesję do Bożego Grobu¹¹².

Święto Podwyższenia Krzyża Świętego (*Exaltatio Sanctae Crucis*) powstało w Jerozolimie w związku z dedykacją dwóch bazylik: Zmartwychwstania (*Anasta-*

¹⁰⁸ LO k. 116v: *Eodem die dedicatio ecclesiae Domini sepulcri, quam agimus iuxta mandatum Domini Fulcherii patriarche*. Szczegółowy opis liturgii obydwu uroczystości zob. WOLNIK, *Tajemnica krzyża w liturgii nyskich bożogrobców*, s. 310–312.

¹⁰⁹ LO k. 3r.

¹¹⁰ LO k. 106v: *de choro ad locum ubi sancta crux est deposita*.

¹¹¹ LO k. 106r.

¹¹² LO k. 106v: *Festum Sancte Crucis, si fuerint in sabbato vespere secunde fiant de festo et fiat processio ad sepulcrum*.

sis) w dniu 13 września i Męczenników w dniu 14 września. W tym właśnie dniu pokazuje się (unosy, podnosi – *exaltatio*) Krzyż wiernym. Egeria informuje, że uroczystości te mają związek z odnalezieniem drzewa Krzyża Świętego przez świętą Helenę, matkę cesarza Konstantyna¹¹³. Prawdopodobnym jest, że Krzyż odnaleziono między 335 a 347 r.¹¹⁴

Nyscy bożogrobcy w uroczystość Podwyższenia Krzyża Świętego sprawowali liturgię w najwyższym rycie *duplex*¹¹⁵. W liturgii uroczystości Podwyższenia Krzyża Świętego wyraźny jest nurt pasyjny. Wykorzystywane w liturgii godzin i Mszy św. antyfony, responsoria, wersety, czytania sławią drzewo Krzyża i bezpośrednio nawiązują do krzyżowej ofiary Jezusa Chrystusa.

Jeżeli uroczystość Podwyższenia Krzyża Świętego przypadała w niedzielę, po porannej Mszy św. miała miejsce aspersion, a po niej rozpoczynano procesję do Bożego Grobu. W czasie stacji, która miała miejsce przy Bożym Grobie, śpiewano werset *Surrexit Dominus de „hoc” sepulcro*¹¹⁶

Święto *Spineae Coronae Christi* poświęcone jest uczczeniu Cierniowej Korony Chrystusa. Jest to święto pochodzenia francuskiego, wiąże się z osobą św. Ludwika IX i sprowadzonymi przez niego w 1239 r. do Paryża relikwii Cierniowej Korony¹¹⁷ Uroczysty obchód przeniesienia relikwii Korony Cierniowej Chrystusa zapoczątkowali francuscy cystersi w 1240 r., a w 1292 r. obchód święta został rozszerzony na wszystkie opactwa cysterskie całej Europy¹¹⁸. Od cystersów kult Cierniowej Korony Chrystusa przejęły inne zakony, również bożogrobcy.

Dowodem kultu Cierniowej Korony Chrystusa u nyskich bożogrobców jest umieszczony w piętnastowiecznym *Mszale* formularz Mszy św. na tę uroczystość — *Gaudeamus omnes in Domino*¹¹⁹

Święto Cierniowej Korony Chrystusa obchodzono w średniowieczu w różne dni w ciągu roku: cystersi czcili Koronę Chrystusa w dniu 11 sierpnia, dominikanie natomiast, najprawdopodobniej w nawiązaniu do święta Znalezienia Krzyża Świętego, czcili Koronę Chrystusa w dniu 4 maja. Tego też dnia przeżywano tę uroczystość w Niemczech, Anglii, Hiszpanii, Czechach, na Węgrzech¹²⁰ Kalendarze nyskich bożogrobców nie zawierają tej uroczystości, nie określają więc daty tego święta, ale zamieszczenie we *Mszale* formularza Mszy św. na uroczystość Cierniowej Korony

¹¹³ T. SINKA, *Zarys liturgiki*, Gościkowo–Paradyż 1988, s. 145.

¹¹⁴ B. NADOLSKI, *Liturgika*, t. II: *Liturgia i czas*, Poznań 1991, s. 122–123.

¹¹⁵ LO k. 118r.

¹¹⁶ LO k. 118v.

¹¹⁷ J. KOPEĆ, *Przemiany ideowe pobożności pasyjnej na przykładzie kultu cierniowej korony Chrystusa*, STV 10 (1972), nr 2, s. 156–193; TENŻE, *Przemiany ideowe w pasyjnej pobożności średniowiecza*, w: M. RECHOWICZ, W. SCHENK (red.), *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. II, Lublin 1976, s. 463–548.

¹¹⁸ J. KOPEĆ, *Cierniowa Korona*, EK 3, s. 475.

¹¹⁹ BUWr I F 352 k. 216r–217r.

¹²⁰ KOPEĆ, *Cierniowa Korona*, s. 475.

Chrystusa w *proprium sanctorum* między formularzami na dzień świętych Filipa i Jakuba, apostołów, i św. Urbana, papieża, wskazuje na dzień 4 maja jako na datę obchodu tego święta u nyskich bożogrobców.

Z uroczystością Znalezienia Krzyża Świętego związany jest kult św. Heleny, królowej, matki Konstantyna, czczonej w dniu 17 sierpnia¹²¹. Św. Helenie tradycja przypisuje liczne fundacje kościołów w Ziemi Świętej, między innymi bazyliki na Górze Oliwnej, a przede wszystkim zaś odnalezienie drzewa Krzyża Świętego. Opo- wiadanie o odnalezieniu Krzyża Świętego przez św. Helenę, spotykane po raz pier- wszy u św. Ambrożego, krytyka historyczna odrzuca¹²². Św. Helenę u nyskich bożo- grobców czczono liturgią w stopniu *memoria*¹²³

11.3. Kult maryjny

Obok nurtu chrystocentrycznego i pasyjnego, w liturgii i duchowości bożogrob- ców żywy był nurt maryjny. W roku liturgicznym bożogrobcy nyscy przeżywali następujące święta maryjne: Oczyszczenia NMP w dniu 2 lutego w najwyższym rycie *duplex*¹²⁴, Zwiastowanie NMP w dniu 25 marca w stopniu *duplex*¹²⁵, Matki Bożej Śnieżnej w dniu 5 sierpnia w rycie *semiduplex*, Wniebowzięcie NMP w dniu 15 sierpnia z wigilią i oktawą w stopniu *semiduplex*¹²⁶, Narodzenia NMP w dniu 8 września w rycie *duplex*, z oktawą w randze święta dziewięciolekcijnego¹²⁷. W uroczystość Wniebowzięcia NMP u nyskich bożogrobców poświęcano zioła i owoce¹²⁸

W adwentowe soboty bożogrobcy czcili Matkę Bożą Mszą św. wotywną *Rorate celi*¹²⁹. Msza św. *Rorate celi* śpiewana była również w klasztorach bożogrobców jako msza poranna w adwentowe niedziele¹³⁰. Obecność tej wotywniej Mszy św. w czternastowiecznym *Liber Ordinarius* bożogrobców nieco ubogaca naszą dotych- czasową wiedzę o roratach i pozwala nam zaliczyć konwenty Kanoników Stróżów Grobu Chrystusa, obok cystersów, augustianów i premonstratensów¹³¹, do grona tych

¹²¹ W czternastowiecznym kalendarzu nyskich bożogrobców św. Helena pojawia się także, dopisana inną ręką, w dniu 8 lutego; zob. LO k. 1v.

¹²² K. KUŹMAK, *Helena, Flavia Julia Augusta*, EK 6, s. 6435–647; H. FROS, F. SOWA, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1975, s. 263–264; E. ZWOLSKI, *Helena — matka Kon- stantyna Wielkiego w świetle historii*, ZNKUL 5 (1962), z. 2, s. 53–76.

¹²³ LO k. 4v.

¹²⁴ LO k. 1v i 95r-96v.

¹²⁵ LO k. 2r i 100r-101r.

¹²⁶ LO k. 4v.

¹²⁷ LO k. 5v.

¹²⁸ Obrzęd poświęcenia ziół i owoców zob. BUWr I O 64 k. 35.

¹²⁹ LO k. 7v: *sabbato, ad missam „Rorate celi” sicut est*; podobnie LO k. 8r, 8v, 9r, 10r.

¹³⁰ LO k. 7v: *missa matutinalis „Rorate celi” sicut est*; podobnie LO k. 8v, 9r.

¹³¹ Por. E. ZDEB, *Dzieje rorat w Polsce*, RTSO 1 (1968), s. 315–355.

ośrodków religijnych Śląska, w których najwcześniej celebrowano tę maryjną adwentową wotywę.

11.4. Patronowie nyskiego konwentu

Analiza zachowanych z nyskiego konwentu bożogrobców średniowiecznych ksiąg liturgicznych wykazuje, że wśród wielu świętych czczonych w tym klasztorze, szczególnym kultem otaczano św. Wolfganga i św. Walentego.

Św. Wolfgang, biskup, razem ze św. Jerzym i św. Wojciechem, był patronem głównego ołtarza w dedykowanej Krzyżowi Świętemu i św. Wawrzyńcowi kaplicy szpitalnej¹³². Spośród tych świętych największym kultem, jak wskazują nyskie księgi liturgiczne, otaczany był św. Wolfgang. W dniu 31 października św. Wolfganga czczono w liturgii własną kolektą i sekwencją, pozostała zaś część oficjum sprawowano jak w dzień św. Marcina, a więc w stopniu *semiduplex*¹³³. Szesnastowieczny *Mszał* nyskich bożogrobców zawiera formularz Mszy św. o św. Wolfgangu¹³⁴.

Św. Walenty, jeden z popularnych w średniowieczu wspomoczenieli chroniących przed chorobą, cieszył się wielką czcią u nyskich bożogrobców — w zakonie o charakterze szpitalnym¹³⁵. Piętnastowieczny kalendarz bożogrobców poświęca św. Walentemu dwa dni w roku: 7 stycznia i 14 lutego, nazywając go w pierwszym przypadku *Valentini, episcopi*, zaś w drugim *Valentini, martyris*¹³⁶. Czternastowieczny *Liber Ordinarius* umieszcza św. Walentego w dniu 14 lutego, nadając mu tytuł biskupa męczennika¹³⁷. O żywym kulcie św. Walentego w nyskim konwencie bożogrobców świadczy również fakt dopisywania tego świętego na marginesach ksiąg liturgicznych¹³⁸.

¹³² Informuje o tym nota dopisana na dolnym marginesie *Mszału* bożogrobców BUWr I F 352 k. 185.

¹³³ Zob. BUWr I F 352 k. 270v — nota na dolnym marginesie: *Sciendum officium de sancto Wolfgango omnia ut habetur de sancto Martino preter collectas et sequentia*.

¹³⁴ Zob. BUWr I Q 194 k. 160v.

¹³⁵ Ze wszystkimi konwentami bożogrobców na Śląsku połączone były szpitale; zob. DOLA, *Dzieje Kościoła na Śląsku*, s. 104.

¹³⁶ BUWr I F 352 k. 1r-3v.

¹³⁷ LO k. 1v: *Valentini, episcopi et martyris*.

¹³⁸ Np. BUWr I Q 194 k. 161v.